

Тема: Інституціональна структура ринкової економіки

- 1. Економічний порядок і чинники, що його визначають. Інститути плану та ринку.*
- 2. Інституціональна структура ринкової економіки як одна з підсистем економічної системи суспільства.*
- 3. Інституціональна структура: особливості елементів і характер відносин та взаємовідносин між ними.*

1. Економічний порядок і чинники, що його визначають.

Інститути плану та ринку

Представники сучасної інституціональної теорії вважають, що будь-який інститут – економічний, правовий, політичний або суспільний – це завжди набір певних норм або правил, що виступають конституціональною основою суспільства [9]. На їхню думку, *економічний порядок* забезпечує утворення тривалих стабільних зв'язків між інститутами, які складаються еволюційно та містять типові ознаки функціонуючих економічних систем. Він визначає фундаментальні регулярності під час здійснення економічних дій основними агентами незалежно від сфер і видів їхньої діяльності.

Але економічні взаємодії не можна розглядати у відриві від цілої низки неекономічних чинників, які зачіпають інші сфери соціального життя [28]. Тому сучасні інституціоналісти разом з економічним порядком розглядають *порядок інституціональний*, під яким розуміють поведінку економічних агентів або організацій за стандартними зразками та способами їх економічної координації [72], а *інституціональними змінами* вважають процеси зміни "старого інституціонального порядку" на новий порядок у суспільстві [34].

У ході визначення сутності *ринкової економіки* вони зазвичай виділяють такі її *основні чинники*: економічну багатоманітність, включаючи приватну власність на засоби виробництва; свободу підприємництва; вільну конкуренцію та вільне ціноутворення; роль державного регулювання ринкової економіки.

Відповідно до зазначених чинників, називають чотири групи конституційно-правових норм, які відображають принципові аспекти змісту економічних відносин, а, значить, і *принципові аспекти змісту економічного порядку*:

- суб'єкти та об'єкти економічних відносин;

- свобода економічної діяльності;
- умови її здійснення;
- роль держави у функціонуванні ринкового механізму.

Щодо закріплення принципів свободи економічної діяльності, то фактично конституційно-правове регулювання подано нормами Конституції, які фіксують право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності та право на підприємницьку діяльність. Таким чином, Конституція надає правову базу для головної рушійної сили ринкової економіки – підприємництва, а також забезпечує правові можливості використання в процесі підприємницької діяльності власного майна, майнових прав і прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо.

Економічний порядок, згідно з Конституцією, базується на цінностях людської праці та вільного підприємництва і має своїм завданням забезпечити гідне і сумісне з соціальною справедливістю існування. Що, у свою чергу, передбачає реалізацію таких принципів: національний суверенітет, приватна власність, соціальна функція власності, свобода конкуренції, захист споживачів, захист довкілля, скорочення соціальної та регіональної нерівності, спрямованість на повну зайнятість, преференційний режим для дрібного національного підприємництва.

Аналіз змісту Конституції України [5] дозволив дійти висновку, що в ній немає систематизації норм, яка б одночасно визначала конституційний економічний порядок як системне явище і була б достатньою правовою основою для формування господарського правового порядку. Відсутність такої систематизації конституційно-правових норм у сфері регулювання економічних відносин в Україні, згідно з [20], є наслідком несформованої сучасної доктрини *конституційного економічного порядку*.

Норми в ринковій економіці структурують (або конституують) взаємини індивідів, забезпечуючи координацію їх діяльності. Їх існування є гарантією стійкості взаємодій та їх передбачуваності, а також головною сполучною ланкою між мікро- і макрорівнями економічної системи суспільства. Індивід, обираючи ту або іншу норму для розуміння контрагента та узгодження з ним своїх дій, у той же час забезпечує стабільність системи в цілому. Перехід від операцій між індивідами, що мають свої власні інтереси, до макроекономічних процесів здійснюється саме через норми ринкової поведінки.

Слід подати норми поведінки (конституції), що утворюють інститути ринку та плану, або ринкової та адміністративно-командної економічних систем (рис. 1), та проаналізувати їх, спираючись на підхід, запропонований А. Олійником [7, с. 95–104].

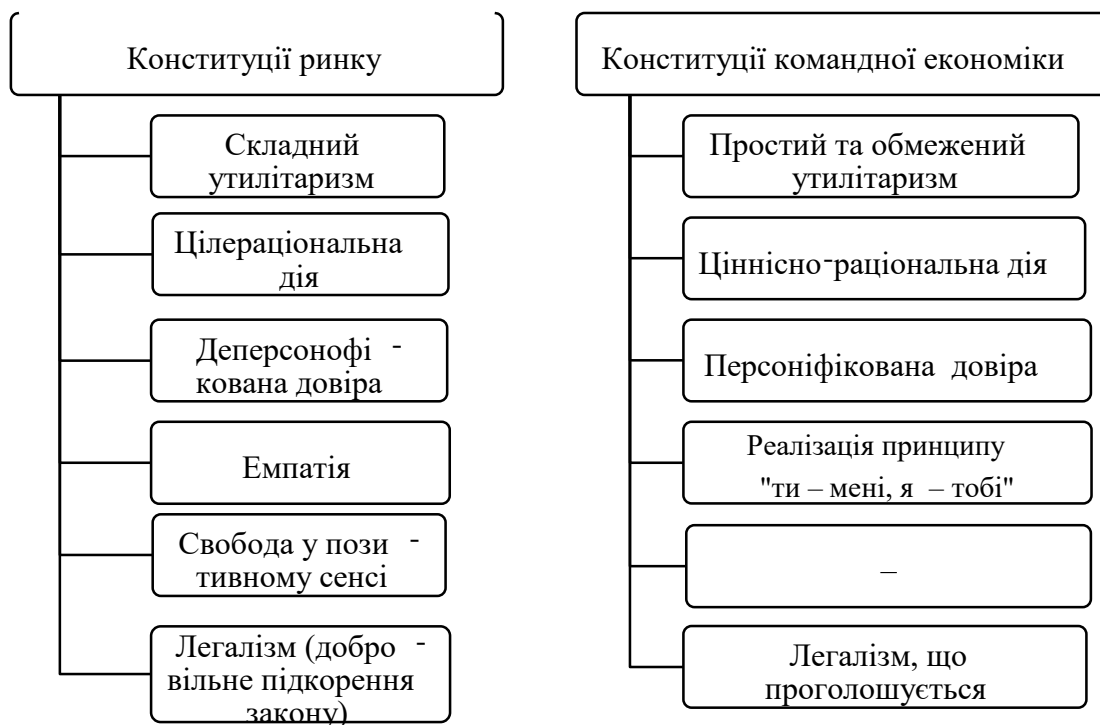

Рис. 1. **Норми (конституції), що утворюють інститути ринку та плану**

Під *ринковою конституцією* розуміють сукупність взаємообумовлювальних норм поведінки, що забезпечують можливість здійснення угод і досягнення рівноваги на ринку. Тоді, за аналогією, *конституція плану* – це сукупність взаємообумовлених норм поведінки, що забезпечують взаємини індивідів та організацій, а також координацію їхньої діяльності в адміністративно-командній економіці.

Як показує аналіз рис. 1, *норма утилітаризму* притаманна обома конституціям. Але за часів плану вона існувала виключно в *простій формі*, як прагнення індивіда збільшити корисність поза зв'язком із його продуктивною діяльністю. Причому реалізація цієї норми в умовах дефіциту *обмежувалася* значними транзакційними витратами через необхідність "діставати" або стояти в чергах, витратити час та нервувати.

У ринковій економіці норма утилітаризму існувала у формі *складного утилітаризму*, який припускає не тільки орієнтацію індивіда на максимізацію

своєї корисності, але й усвідомлення ним зв'язків між отримуваною корисністю та своєю продуктивною діяльністю. Тобто реалізація цієї норми в умовах ринку виключає невідповідність між рівнем потреб і продуктивною діяльністю індивідів та унеможлиблює "революції неадекватних очікувань".

Простий утилітаризм допускає, за наявності сприятливих умов, перетворення максимізації корисності в пошук ренти, або, іншими словами, непродуктивну максимізацію прибутку. Складний утилітаризм, як нормативно-ціннісне обмеження індивіда, навпаки, призводить до визнання можливості отримувати вигоду тільки за рахунок власної діяльності, а не у збиток іншим [7, с. 99]:

Другим елементом конституції ринкової економіки, що відповідає критеріям *повної* раціональності, є *цілераціональна дія*. Ця норма конкретизує цільову функцію індивіда, пов'язуючи максимізацію корисності з вирішенням конкретних завдань. Вона припускає перетворення всього, що оточує індивіда, в засоби для досягнення ним раціонально поставленої мети. Подібна поведінка отримала назву опортунізму, тобто переслідування особистого інтересу з використанням підступності, обману в явній або іншій формі. Причому, за умов неповноти інформації та неповної раціональності в обробці, філераціональна дія супроводжується ситуацією "морального ризику".

У командній економіці норма *цілераціональної дії* проявляється в специфічній *ціннісно-раціональній* формі, оскільки за відсутності ринку інформація є дефіцитним ресурсом. Економічні агенти змушені доповнювати інформацію, що міститься в цінах, сигналами в неціновій формі – про величину запасів, довжину черги тощо. А це, у свою чергу, пов'язане із запізнюванням в узгодженні позицій продавців та покупців (що призводить до помилок у прогнозах); непоінформованістю зацікавленої особи про положення та наміри інших суб'єктів; нестійкістю намірів зацікавленої особи під час ухвалення рішень; негнучкістю в пристосуванні до умов, які змінюються; і, взагалі, з високими витратами. У той же час, неповнота раціональної дії пов'язана із тим, що економічний агент вільний лише у виборі засобів для досягнення заданих йому ззовні цілей (наприклад, ідеологією).

Одна із передумов *цілераціональної дії* полягає у формуванні відповідних дійсності очікувань щодо поведінки предметів навколишнього світу та людей, тобто у передбачуваності діяльності. Відповідність дій контрагента очікуванням важлива в тих ситуаціях, коли ризик рішень, схвалюваних індивідом, визначений діями контрагента.

За умов взаємозалежності, цілераціональна дія можлива лише за наявності *довіри* як норми, що регулює відносини між індивідами. Довіра полягає в очікуванні певних дій оточуючих, які впливають на вибір індивіда, коли останній повинен почати діяти до того, як стануть відомими дії оточуючих. Економісти вказують на існування зв'язку операцій на ринку з *довірою в деперсоніфікованій формі*, оскільки коло учасників операцій не повинно бути обмеженим особисто знайомими людьми. Тобто дотримання цієї норми є однією з умов нормального функціонування ринку.

У командній економіці за відсутності ринку норма *довіри* проявляється в двох формах: як довіра до держави і як довіра індивідів один до одного. Оскільки держава як третя сторона гарантувала дотримання певних угод, довіра до неї в суспільстві була дуже високою. Причому довіра "одного до одного" в командній економіці існувала в *максимально персоніфікованій формі* (відносно домашніх господарств і підприємств). А важливість дружніх зв'язків була прямо пропорційна ступеню недоступності товарів і послуг та обернено пропорційна можливості придбання дефіцитних товарів і послуг за гроші.

Наступним елементом конституції *командної економіки* на основі *довіри в персоніфікованій формі* є норма "*ти – мені, я – тобі*", або угода про взаємне надання послуг. Її використання припускає здатність індивіда встати на точку зору не будь-якого, а конкретного й постійного контрагента. Така норма, як правило, виступає основою бартерних операцій.

Однією з умов функціонування ринку на основі *довіри в деперсоніфікованій формі* є наявність норми *емпатії*. Дотримуючись цієї норми індивід ставить себе на місце контрагента й намагається зрозуміти його відчуття, інтереси та наміри. Причому важливим є не факт особистого знайомства, а факт залежності індивіда в досягненні його власної мети від позиції контрагентів. Доступність для розуміння і передбачуваність дій контрагента дозволяють індивідові довіряти йому. Тобто коли індивід намагається встати на позбавлену емоційного забарвлення позицію контрагента: продавця, покупця, кредитора, будь-якого іншого суб'єкта ринкових відносин, емпатія виступає елементом цілераціональної дії.

Норма *легалізму – добровільного підпорядкування закону* – також притаманна ринковій економіці. За умов командної економіки вона не набувала абсолютного характеру, тому що закони підпорядковувались інтересам бюрократії, в першу чергу, партійної. Партійні рішення *дефакто* володіли законом, хоча формальних підстав для подібної трансформації не було.

Поведінку економічних суб'єктів у командній економіці характеризувала норма *проголошеного легалізму*.

Легалізм важливий не тільки з погляду виконання зобов'язань щодо одного з суб'єктів ринку або держави, тобто з погляду побудови взаємин індивіда й держави на основі зазначених раніше норм. Він є головною передумовою виходу цих норм за локальні рамки, їх розповсюдження на необмежене територіально або фактом особистого знайомства кількість потенційних учасників операцій на ринку.

І, нарешті, емпатія, яка не обмежена визначеним колом осіб, пов'язана з отриманням індивідом свободи в своїх діях. Діяльність людини тим вільніша, чим краще вона розуміє і передбачає дії тих, хто її оточує. *Свобода в позитивному сенсі* – це елемент конституції ринку. Вона полягає не в запереченні впливу оточуючих на поведінку особи, а в сподіванні тільки на свої сили за умови свідомого використання цього впливу у власних цілях. Саме такою є основна норма поведінки підприємців, що повністю зробили свій бізнес своїми руками.

2. Інституціональна структура ринкової економіки як одна з підсистем економічної системи суспільства

Слід перейти до визначення сутності та характерних рис інституціональної структури ринкової економіки.

Згідно з джерелом [66, с. 170], інституціональна структура економіки як сукупність штучно утворених матеріальних та нематеріальних умов (суспільних інститутів), формування та постійне вдосконалення яких необхідно для виникнення й розвитку ринкових відносин, була основним об'єктом досліджень із часів засновників інституціоналізму. У. Гамільтон підкреслював, що саме інституціональний підхід "вказує на те, як окремі частки економічної системи співвідносяться з цілим" [33, с. 8].

Сучасні інституціоналісти підтримують роль інституціональної структури як підсистеми економічної системи суспільства. На думку Д. Норта, інститути та інституціональна структура виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем у довгостроковій перспективі, вирішуючи проблеми кооперації між людьми, зменшуючи невизначеність шляхом установлення стійкої, хоча й не обов'язково ефективною взаємодії між ними [7].

На основі інституціональної структури формуються різні типи прав власності, а встановлений правовий режим регламентує використання обмежених ресурсів та способи отримання доходу в економічній системі. На думку В. Вольчика, інституціональна структура може як сприяти економічному розвитку (система довічного найму й колективізм в Японії), так і протидіяти йому (партійно-ідеологічна спрямованість економіки СРСР, мафія в Італії, розвиток тіньової економіки й корупції в Україні).

Отже, розвиток відповідної інституціональної структури в країні – це необхідна умова економічного розвитку [29, с. 38–40].

Поняття "інституціональна структура" було запозичене економістами у соціологів, які вживають його як синонім "інституціонального середовища".

Як показує огляд теоретичних джерел, подібна ситуація спостерігається і в економічній літературі: науковці інколи змішують, а точніше, не розмежовують поняття "інституціональне середовище", "інституціональна система" й "інституціональна структура". Наприклад, Г. Клейнер, говорячи про еволюцію інституціональних систем, теж використовує ці терміни як синонімічні [40].

Проте вочевидь, поняття інституціональної структури є вужчим за поняття інституційної системи, тому що структура системи – це сукупність її елементів і зв'язків між ними [21, с. 17]. А поняття інституціональної системи є вужчим за поняття інституціонального середовища, тому що середовище визначає основні напрями розвитку системи, а також її орієнтири, на підґрунті яких і відбувається формування та відбір найбільш ефективних економічних і соціальних інститутів.

Л. Берталанфі вважає інституціональну систему "комплексом взаємодіючих елементів, що перебувають у певній взаємодії між собою і з середовищем" [15]. На його думку, система має структуру, але якимось чином виділяється із середовища та взаємодіє з ним. Існує і дещо інший підхід Б. Клейнера до визначення інституціональної системи як "сукупності взаємозалежних інститутів" [40].

Слід зауважити, що існує безліч визначень поняття "середовище". Від простих: "сукупність взаємозалежних умов і впливів, що присутні у якомусь оточенні" [53], до досить складно сформульованих: "соціальний багатомірний простір ціннісно-орієнтованих відносин індивідів, певним чином ієрархізованих, де є можливість соціального переміщення індивідів як у горизонтальному, так і вертикальному напрямках" [69].

Л. Девіс і Д. Норт під інституціональним середовищем розуміють відносини, що складаються на макрорівні, тобто загальні інституціональні рамки, що обмежують умови контрактів між контрагентами [80]. На їхню думку, це сукупність основних соціальних, політичних і юридичних правил, які визначають рамки для встановлення інституціональних угод.

Складовими інституціонального середовища виступають норми й правила соціального життя суспільства, функціонування його політичної сфери, базові правові норми – Конституція, конституційні й інші закони й т. п. [3]. Тобто вся сукупність різнорівневих інститутів у цілому створює інституціональне середовище суспільства [31], основними властивостями якого є: універсальність, щільність, дискретність, мінливість (турбулентність). Ураховуючи зазначене, слід побудувати логічний ланцюжок супідрядності відносин між інституційними середовищем, системою і структурою (рис. 3.2).

Варто повернутись до з'ясування сутності "інституціональної структури". Дійсно, інколи її визначення нагадує традиційне розуміння інституціональної системи або інституціонального середовища. На думку О. Уільямсона, "інституціональна структура – це основні політичні, соціальні й правові норми, що є базою для виробництва, обміну й споживання" [72].

Рис. 2. Супідрядність понять "інституційне середовище", "інституційна система" та "інституційна структура"

На думку С. Кірдіної, "інституціональна структура, що ми ототожнюємо з інституціональним порядком – це сукупність взаємозалежних інститутів" [38]. А визначення інституціональної структури В. Вольчіка є своєрідним поєднанням понять структури, системи й середовища: "певний упорядкований набір інститутів, які створюють матриці економічного поведіння, що визначають обмеження для господарюючих суб'єктів, які формуються в рамках тої або іншої системи координації господарської діяльності" [30].

Узагальнивши, слід визнати: для багатьох науковців інституціональна структура визначає конкретні правила й механізми здійснення економічних взаємодій з огляду на галузеві й інші особливості ведення господарської діяльності. І, одночасно, вона є моделлю інституціональної системи, що характеризує тільки будову останньої й майже не враховує безліч властивостей (станів) її елементів.

Тому, на погляд авторів, доречним буде трактування, за яким інституціональна структура ринкової економіки – це сукупність певним чином упорядкованих переважно формальних інституціональних обмежень, що визначають можливі організаційні форми й координують варіанти економічних взаємодій у тих або інших конкретних сферах і галузях економіки.

Слід зауважити, що наявність певних, притаманних спонтанному ринковому порядку інститутів, не є достатньою умовою для становлення ринкової по суті інституціональної структури. Наприклад, створення правової бази для приватної власності не означає, що вона буде плідно функціонувати в економіці як ринковий інститут.

3. Інституціональна структура: особливості елементів і характер відносин та взаємовідносин між ними

Як вже було з'ясовано, кожне суспільство має свою, неповторну інституціональну структуру, основу якої в ринковій економіці становлять переважно формальні обмеження – "правила гри" або "норми". Природно, що вона перебуває в постійному русі: "правила" створюються й відмирають, перетікають із неформальних у формальні, підкріплюються новими санкціями й т. д.

Інституціональна структура будується за принципом ієрархії.

На вищому рівні, згідно з роботою [1], розташовуються елементи "основного закону" – конституційні правила. Вони встановлюють ієрархічну структуру держави, визначають правила прийняття рішень з формування органів влади тощо. Ці правила можуть мати як формальний, так і неформальний характер.

Наступний рівень становлять економічні правила, які не повинні суперечити елементам вищого рівня: кодекси законів та інші нормативні акти. Вони безпосередньо визначають форми організації господарчої діяльності, у межах яких економічні агенти формують інституціональні угоди та приймають

рішення щодо використання ресурсів. На цьому рівні визначаються передумови виникнення прав власності.

З урахуванням чинного законодавства формується нормативна база організацій – внутрішні "правила гри", що існують у будь-якій фірмі. І, нарешті, контракти, що укладаються між різними організаціями, у свою чергу, не можуть суперечити їх "внутрішнім правилам".

Однак картина буде неповною, якщо не згадати центральний елемент інституціональної структури, тобто стрижень, навколо якого будується вся система "правил гри", прийнятих у суспільстві.

Елементи "стрижня" – це свого роду аксіоми, неписані закони й подання, які формуються на основі релігійних вірувань і досвіду, переданого нам предками.

Таким чином, інституціональна структура будується не на порожнім місці: її складові обов'язково співвідносяться з уявленням про те, що справедливо, а що ні, до чого треба прагнути, а чого необхідно уникати. Тому не випадково, що далеко не всі прийняті формальні правила плідно працюють і надовго "приживаються". Окремі елементи інституціональної структури, що суперечать "неписаним моральним законам", згодом відмирають [9].

Отже, інституціональна структура становить багатовимірну систему координат, що створюється інституціональним середовищем. В Україні вона вміщує крупний промисловий корпоративний сектор, сектор державного управління й домашні господарства.

У той же час інституціональна структура ринкової економіки об'єднує багато елементів (фінансовий ринок, ринок капіталів, ринок товарів та послуг, ринок праці) і визначає форми й характер взаємодії учасників економічного обороту. Перелічені елементи тісно взаємодіють один з одним, утворюючи єдину ринкову систему.

Ураховуючи те, що *інституціональна структура* може розглядатись як одна з підсистем економічної системи, виникає питання про атрибутивні характеристики останньої. Це стосується як використання самого терміна, так і його складових (підсистем, структур, рівнів тощо). У рамках системного підходу традиційним є зведення економічної системи до ряду ознак:

1. Економіка – це (насамперед) система.
2. Система – це (насамперед) цілісність.
3. Цілісність – це (насамперед) інтегративність.

4. Інтегративність – це (насамперед) структурність.
5. Структурність – це (насамперед) організованість.
6. Організованість – це (насамперед) функціональність.
7. Функціональність – це (насамперед) генетичність [13].

Економічна система є цілісною, оскільки в її рамках забезпечується цілісність економічної діяльності. Логічно замкнена структура економічної діяльності може бути подана безперервним відтворенням її основних результуючих форм і послідовним проходженням їх через стадії інституціоналізації, уречевлення, розпредмечування, персоніфікації. Під інституціоналізацією розуміють процес перетворення соціальних намірів на норму шляхом їх упровадження за допомогою інституцій влади і на основі засобів правового, економічного та політичного регулювання.

Ядром економічної системи й одночасно головними елементами інституціональної підсистеми виступають базисні економічні інститути. Навколо їх визначення не вщухають наукові дискусії, їм присвячуються численні публікації. І це не випадково.

"Системність інституційних ознак є лише іншим виразом системності базисних економічних інститутів – власності, влади, управління, праці", – вважає В. Якубенко. Він наголошує: *"базисні економічні інститути мають функціональні підстави для структуроутворення інституціональної підсистеми"* [13].

С. Кірдіна розрізняє базові інституції (глибинні, історично стійкі соціальні відносини, що постійно відтворюються) та комплементарні інституції (що мають допоміжний характер, забезпечуючи стійкість інституційного середовища в тій чи іншій сфері суспільства) [38]. На її думку, інституціональні форми комплементарних інституцій є гнучкими і функціонують без просторово-часових обмежень, однак у рамках базових інституцій.

М. Дерябіна пропонує у якості базисних інститутів першочергово визначити: приватну власність; правові регулюючі інститути; що забезпечують чітке розмежування майнової відповідальності (кодекси, закони); інститути, що відповідають за власність інших осіб (норми бухгалтерського обліку, банківське регулювання, регулювання ринку цінних паперів та інвестиційних посередників); інститути, що структурують та роблять передбачливою поведінку партнерів у ринкових відносинах (контрактне право). А. Ткач до базисних відносить інститути власності, підприємництва, конкуренції тощо.